

ZƏRFLİKLƏRİN MÜQAYİSƏLİ ŞƏKİLDƏ TƏDRİSİ YOLLARI

Grammatikanın tərkib hissələrindən sintaksisin tədrisi həm orta məktəblərdə, həm də ali məktəblərdə əhəmiyyətli məsələlərdəndir. Sintaxis bir sıra mövzuları əhatə edir. Cümlə üzvləri də onlardan biridir. İbtidai siniflərdə cümlə ilə praktik tanışlıq I sinifdən başlasa da, *cümlə üzvləri* anlayışı şagirdlərə III sinifdə öyrədilir. Bu mövzu üzrə sistemli anlayışlar IV sinifdə tədris olunur. Cümlənin baş üzvləri ilə tanışlıqdan sonra ikinci dərəcəli üzvlər haqqında praktik məlumat III sinifdə verilir. Sadə geniş cümlədə baş üzvlərin tapılması üzrə aparılan işlər əsasında şagirdlərə başa salınır ki, cümlədəki suala cavab verən digər sözlər II dərəcəli üzvlər olub, baş üzvləri aydınlaşdırır. Onlar əsas fikri bildirmir, ayrılıqda cümlə əmələ gətirmir. Məsələn, *Balaca Rəşid nağıl söylədi*. Bu cümlədə II dərəcəli üzvlərin altından dalğalı xətt çəkilir, həmin sözlərin ayrılıqda əsas fikir bildirməyi aydınlaşdırılmalıdır. IV sinifdə şagirdlərə öyrədilir ki, II dərəcəli üzv olan təyin aid olduğu sözdən əvvəl, zərflər isə xəbərin əvvəlində gəlir. Tədrisən sintaktik təhlil üzrə müəyyən vərdişlər yaradılmalı, şagirdlər sxemlər üzərində işlədilməlidir. Cümlənin ikinci dərəcəli üzvlərindən biri də olan zərflər hərəkətin icrasını müxtəlif cəhətdən izah edən ikinci dərəcəli üzvdür.

Zərflər, əsasən, cümlənin feli xəbərlərinə aid olur və yanaşma əlaqəsi ilə onlara bağlanır. Məsələn: *Şagirdlər imtahanlara ciddi hazırlaşır. Uşaqlar həyatda oynayırlar. Axşam bizə gələrsən. Əsgərlər irəli cümədilər. Xəstə olduğu üçün uşağın rəngi sapsarı idi* və s. Bu cümlələrdəki ciddi zərfləri işin icra tərzini, *həyatda* və *irəli* zərfləri iş və hərəkətin icra olunduğu yeri, *axşam* zərfləri iş və hərəkətin icra zamanını bildirir. Bu zərflərin hamısı feli xəbəre aiddir. Sonuncu cümlədəki *xəstə olduğu üçün* zərfləri isə əlamətin yaranma səbəbini bildirir və ismi xəbəre aiddir.

Zərflər daha çox zərflərlə ifadə olunur. Məsələn: *Uşaq bərk yatmışdı. Mən onu çoxdan tanıyıram. Qoca ehtiyatla yeri yirdi. Dünən yağış yağdı. Məruzəçi az danışdı* və s. İsim, feli bağlama və qoşmalarla işlənən məsdər də cümlədə zərflər ola bilər. Məsələn: *Dağlara qar yağır. Biz İçərişəhərdə yaşayırıq. Baba gülə-gülə dedi. Qoca yuxulmamaq üçün ağaca söykəndi*. Digər cümlə üzvləri kimi zərflər də quruluşca sadə və mürəkkəb olur. Nitq hissələri ilə ifadə olunan zərflər sadə, ismi birləşmələr və feli bağlama tərkibləri ilə ifadə olunan zərflər isə mürəkkəb olur. Yuxarıdakı zərflərin hamısı quruluşca sadədir. Aşağıdakı cümlələrdə isə mürəkkəb zərflər işlənmişdir: *Xəzər dənizinin dərinliyindən neft çıxır. Kür çayı daşanda el - obanın vəziyyəti çətinləşir. Eşitdiklərimi öz gözlərimlə görmək üçün hadisə yerinə getdim. Kişi geriye baxmadan gedirdi* və s. Zərflərin aşağıdakı mənə növləri var:

Tərzi-hərəkət zərfləri. İş və hərəkətin icra tərzini bildirir və necə? nə cür? suallarından birinə cavab verir. Tərzi-hərəkət zərfləri, feli bağlama, feli bağlama tərkibləri, qoşmalı söz və söz birləşmələri tərzi-hərəkət zərflərinin əsas ifadə vasitələridir. Məs: *Əsgərlərimiz qəhrəmancasına vuruşur. Qapı taybatay açıldı. Düşüncədən danışma. Uşaq böyük kimi danışdı. Ana qayğılı halda dedi. Kişinin qara bıqları qoç buynuzu kimi ayılmışdı* və s. Tədris zamanı bəzən şagirdlər təyin ilə tərzi-hərəkət zərflərini bir-birindən fərqləndirməkdə çətinlik çəkirlər. Təyin həmişə isimlə ifadə olunan üzvləri izah edir. Məs: *Açıq qapı bizimdir. Anar yaxşı oğlandır*. Tərzi-hərəkət zərfləri isə feli xəbərlə bağlı olur. Məs: *Anar yaxşı oxuyur. Mənimlə açıq danış* və s.

Zaman zərfləri. İş və hərəkətin, hadisənin zamanını bildirir, nə vaxt? nə zaman? haçan? suallarından birinə cavab verir. Zaman zərfləri, zaman mənalı isimlər, feli bağlama, feli bağlama tərkibləri və ismi birləşmələrlə ifadə olunur. Məsələn: *İndi hər kəs öz bacarığını göstərməlidir. Dünən şəhərdən yağış yağır. Tənəffüsdə müdirin yanına get. Onu görəndə ürəkdən sevinirəm. Qış qurtarana kimi buradayıq. Mən onu uşaqlıq illərindən tanıyıram. Biz şəhər açılar-açılmaz evdən çıxdıq* və s.

Yer zərfləri. İş və hərəkətin icra olunduğu yeri, istiqamətini, başlanğıc və bitmə nöqtəsini bildirir, hara? haraya? harada? haradan? suallarından birinə cavab verir. Yer zərfləri, yer mənalı isimlər və ismi birləşmələrlə ifadə olunur. Məsələn: *Yuxarıdan evimiz görünür. Evə tələsirəm. Oradan aşağı düş. Dəniz sahilində dincəlirik. Dağın başında tonqallar yanırdı* və s.

Kəmiyyət zərfləri. İş və hərəkətin nə qədər icra olunduğunu bildirir, nə qədər? bəzən də nə dərəcədə? sualına cavab verir. Məqdar zərfləri və ismi birləşmələrlə ifadə olunur. Məsələn: *Dünən mən sizi çox gözlədim. Bu gün az işlədik. O, həddindən çox kökəlibdir. Bu sözü mən sizə dəfələrlə demişəm. Biz onunla bir neçə dəfə görüşmüşdük. Məhsulumuz ikiqat artmışdır* və s.

Səbəb zərfləri. İş, hərəkət və ya əlamətin səbəbini bildirir, niyə? nə üçün? nə səbəbə? suallarına cavab verir. Üçün, ötrü, görə qoşmaları ilə işlənən sözlər və birləşmələrlə, feli bağlama və feli bağlama tərkibləri ismi birləşmələr, sual əvəzlilikləri və s. ilə ifadə olunur. Məs: *Utandığından uşağın sifəti qızarmışdı. Nəqliyyat işləmədiyi üçün evdə oturmalı olduq. Oğlum universitetə qəbul olunduğu üçün çox sevinirəm. Bu gün niyə evdəsən? Düşməni qorxaraq geri çəkildi. Yer belləməkdən əllərinin içi qabarmışdı* və s. Səbəb zərflərinin ifadə etdiyi iş xəbərdəki işdən əvvələ aid olur.

Məqsəd zərfləri. İş və hərəkətin məqsədini bildirir, niyə? nədən ötrü? nəyə görə? nə məqsədlə? suallarına cavab verir. Üçün, ötrü qoşmaları ilə işlənən isim, məsdər və məsdər tərkibləri, sual əvəzlilikləri, ismi birləşmələr və s. ilə ifadə olunur. Məsələn: *O, Qarabağa bu yerlərin təbiətini öyrənmək üçün gəlmişdi. Vətəni qorumaq üçün vətənpərvər övladlar yetişdirməliyik. öskürməmək üçün əlimi ağzıma tutmuşdum. Uşaq dincəlmək üçün bağa getdi. O, torpaqlarımızı düşməndən təmizləmək üçün könüllü olaraq cəbhəyə getdi* və s. Məqsəd zərfləri səbəb zərflərinə oxşasa da, mənə çalarına görə ondan fərqlənir. Səbəb zərflərinin ifadə etdiyi iş, qeyd olunduğu kimi, xəbərdəki işdən əvvələ aid olur. Məqsəd zərflərində isə

¹¹⁴ Bakı Dövlət Universitetinin magistrantı

əksinədir: Onun ifadə etdiyi iş xəbərdəki işdən sonraya aid olur. Bundan əlavə, məqsəd zərfliyinə nə məqsədlə? sualını vermək mümkün olduğu halda, səbəb zərfliyinə bu sualı vermək düzgün olmur. Bu fərqi aşağıdakı ikinci nümunədə aydın görmək olar: 1. O, şəhərdə darıxdığı üçün kəndə getdi. 2. O, anasını görmək üçün kəndə getdi.

Birinci cümlədə səbəb zərfliyi, ikinci cümlədə isə məqsəd zərfliyi işlənmişdir. Səbəb zərfliyindəki iş (darıxmaq) xəbərdəki işdən (getmək) əvvəl baş verir. Bundan əlavə, birinci cümlədəki zərfliyə nə məqsədlə? sualını vermək düzgün olmaz, ikinci cümlədəki zərfliyə isə bu sualı vermək olar.

Cümlə üzvlərinin tədrisi zamanı bir sıra təlim metodlarından istifadə etmək təlimin keyfiyyətini artırır. Səbəb və məqsəd zərfliklərinin, ilə qoşmalı tamamlıqla tərz-i-hərəkət zərfliyinin, yer zərflikləri ilə bəzi vasitəli tamamlıqların qarşılıqlı müqayisəli şəkildə tədrisi zamanı Eylər-Venn diaqramından istifadə daha faydalı ola bilər. İki nümunəyə diqqət yetirək: 1. Universitetə daxil olduğu üçün Bakıya getdi. 2. Universitetə daxil olmaq üçün Bakıya getdi.

Diaqramın kəsişən hissəsinə isə cümlədə işlənən səbəb və məqsəd zərfliklərinin oxşar xüsusiyyətləri qeyd olunur. Dairələrin kəsişməsindən əmələ gələn hissəyə bu məlumatları qeyd etmək olar: zərfliyin məna növləridir, hər ikisi qoşma ilə işlənib, hər iki cümlə üzvü quruluşca mürəkkəbdir, hər ikisi xəbəərə aiddir və s.

Zərfliyin tədrisi zamanı istifadə olunan metodlardan ən mühüm olanları klaster və anlayışın çıxarılması üsullarıdır. Bu üsullar bir-birinə əks olan üsullardır. Nümunəyə əsasən aşağıdakı şəkildə tədris etmək olar. *Qohumlarımız saat üçdə Qubaya yollandılar*. Müəllim əvvəlcə şagirdlərə cümləni sintaktik təhlil etməyi tapşırır, daha sonra isə yer zərfliyini şagirdlərdən soruşur və klaster üsulunda mərkəzi hissəyə *Qubaya* sözü müəllim tərəfindən qeyd olunur.

Zərfliyi

n bu şəkildə, yəni əvvəlki mövzulara integrasiya edilərək tədrisi həm yeni mövzunun, həm də əvvəlki mövzuların dərində qavranılmasına şərait yaradır.

Qeyd etdiyimiz kimi anlayışın çıxarılması üsulu klasterin əksidir. Bu zaman şagirdlər mövcud biliklərini əlaqələndirərək diaqramın mərkəzi hissəsinə yazılacaq sözü, anlayışı tapırlar. Bu üsulu müxtəlif cümlələr üzərində tətbiq etmək mümkündür: 1. Gəncə Azərbaycanın ən böyük şəhərlərindən biridir. 2. Yolumuz Bakıyadır. 3. Şamaxıya yol çəkirdilər. 4. Şəkiyə getmək indi təhlükəlidir.

Birinci cümlədə işlənən *Gəncə* sözü mübtədə, *Azərbaycan ən böyük şəhərlərindən biridir* birləşməsi isə mürəkkəb ismi xəbərdir. Ona görə də bu xüsusi isimləri? işarəsinin yerinə yazmaq olmaz. İkinci cümlədə işlənən *Bakıyadır* sözü də ismi xəbərdir, 4-cü cümlədə işlənən *Şəkiyə* sözü ilk baxışda yer zərfliyinə bənzəsə də, *getmək* sözü ilə birlikdə cümlənin mürəkkəb mübtədasıdır. Üçüncü cümlədə işlənən *Şamaxıya* sözü isə diaqramın kənar hissələrində yazılan bütün şərtlərə uyğundur.

Müşahidələr göstərir ki, şagirdlər bəzi tamamlıqlarla zərflikləri düzgün şəkildə fərqləndirməkdə çətinlik çəkirlər. Bu, qrammatik təhlil zamanı özünü daha aydın göstərir. Həmin çətinlik, hər şeydən əvvəl, hər iki cümlə üzvünün bildirdiyi məna ilə əlaqədardır. Bəzi tamamlıqlar və zərfliklər, ifadə olunduqları nitq hissələrinin leksik mənasından asılı olaraq, əşya və zaman, yer, səbəb və məqsəd mənaları bildirir və hər iki cümlə üzvünün suallarına cavab ola bilər. Məhz buna görə də şagirdlər qrammatik təhlil zamanı belə sözlərin tamamlıq, yaxud zərflik rolunda işləndiyini dəqiq müəyyənləşdirməkdə çətinlik çəkirlər.

Tamamlıqla zərfliyin müəyyənləşdirilməsində meydana çıxan çətinliyin səbəblərindən biri dəmin iki cümlə üzvünün elmi cəhətdən tədqiq edilməməsi ilə əlaqədardır. Bunu Azərbaycan dilçilik ədəbiyyatında bu haqda söylənilən fikirlərdən aydın şəkildə görmək olar. Məsələn, prof. M. Hüseynzadə yazır ki, təsirsiz və qeyri-mütəhərrik hərəkət bildirən feillərin tələbinə görə yönlük halda işlənən sözlər cümlənin həm qeyri- müstəqim tamamlığı, həm də zərfliyi rolunu oynayır. Müəllifin qeydlərindən aydın olur ki, o belə hallarda mənanı əsas götürür, yəni əşyavilik bildirən sözləri tamamlıq, yer, məkan, səbəb və məqsəd bildirən sözləri zərflik hesab edir. Vəsiti tamamlıqdan bəhs edərkən prof. Z. Tağızadə yazır ki, lakin bu cür hal şəkildəli sözlər zərflik də ola bilər. Bunları bir-birindən fərqləndirmək üçün müxtəlif meyarlar göstərilir. Cümlə təhlilində ən əlverişli üsul budur ki, tamamlıqda əşya, obyekt, zərflikdə isə fəza, yer, səbəb-məqsəd mənaları əsas meyar götürülsün. Belə hallarda tamamlıq və ya zərflik yerində işlədilmiş söz və ya söz birləşmələrinin leksik-semantik mənaları mühüm rol oynayır. “Müasir Azərbaycan dili” kitabında ismin çıxışlıq halında işlənən vasitəli tamamlıqlardan bəhs edilərkən belə bir çıxış verilir ki, formaca bu növ tamamlıqlara oxşayan yer zərflikləri cümlədə obyekt olmur, yəni əşyalıq bildirmir.

Tamamlıq - zərflik kimi anlaşılan bəzi sözlərin düzgün müəyyənləşdirilməsinə aid şagirdlərdə möhkəm vərdiş yaratmaq üçün tək zərfliyin tədrisi prosesində aparılan işlərlə kifayətlənmək olmaz. Bu vərdişi sintaksisdən keçilən sonrakı məşğələlərdə, xüsusən qrammatik təhlil zamanı yeri gəldikcə təkrar edib möhkəmləndirmək zəruri və faydalıdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Abdullayev A. Orta məktəblərdə Azərbaycan dili tədrisinin metodikası. Bakı, 1968, 262 s.
2. Bəliyev H., Bəliyev A. Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. Bakı, 2014, 384 s.
3. Cəfərova N.B. İbtidai siniflərdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. I hissə. Bakı, 2016, 403 s.
4. Həsənov M. Seçilmiş əsərləri. III cild. Bakı, 2013, 493 s.

Açar sözlər: II dərəcəli üzvlər, tamamlıq, zərflik, yer zərfliyi, zaman zərfliyi, tərz-i-hərəkət zərfliyi, səbəb və məqsəd zərflikləri

Ключевые слова: второстепенные члены, дополнение, обстоятельство, обстоятельство места, обстоятельство времени, обстоятельство образа действия, обстоятельство цели и причины

Key words: secondary parts, object, adverbial modifier, adverbial modifier of place, adverbial modifier of time, tailor-action adverbs, cause and purpose adverbs

Xülasə

Cümlə üzvlərinin tədrisi sintaksisin ən önəmli və mühüm məsələlərindən biridir. Bu mövzu qeyd edildiyi kimi, şagirdlərə üçüncü sinifdən tədris olunur. Hələ üçüncü sinifdə şagirdlər cümlənin ikinci dərəcəli üzvləri, onların sualları haqqında səthi məlumat alırlar. IV sinifdə isə öyrəndikləri məlumatlar daha da genişlənir. Cümlə üzvləri tədris edilərkən ilk növbədə onların məzmununa diqqət yetirmək lazımdır. Cümlə üzvlərinin tədrisi zamanı bir sıra problemlərlə üzləşirik. Bu problemlər daha çox bəzi vasitəli tamamlıqlarla yer zərfliklərinin tədrisi zamanı meydana gəlir. Bunları fərqləndirmək üçün qeyd etdiyimiz kimi ilk növbədə onların məzmununa diqqət yetirmək lazımdır. Vasitəli tamamlıqlarda əşya, obyekt məzmunu, yer zərfliklərində isə yer, məkan məzmunu daha üstün olur. Səbəb və məqsəd zərfliklərini izah edərkən də ilk növbədə onların məzmununa, ifadə vasitələrinə, daha sonra isə sualına diqqət etmək lazımdır. Bildiyimiz kimi ilə qoşmalı isimlər həm tərz-i-hərəkət zərfliyinin, həm də vasitəli tamamlığın ifadə vasitəsidir. Əgər isim konkretdirsə, vasitəli tamamlıq, mücərrəddirsə, tərz-i-hərəkət zərfliyidir. Cümlə üzvlərini bir-birindən fərqləndirmək üçün belə önəmli nüansları şagirdlərə çatdırmaq lazımdır.

Резюме

Обучение членов предложений – один из важнейших и важных вопросов синтаксиса. Как уже говорилось, этот предмет преподается ученикам с третьего класса. Уже в третьем классе учащиеся получают поверхностные сведения о второстепенных членах предложения, их вопросы. В IV классе информация, которую они изучают, расширяется еще больше. При обучении членов предложений необходимо в первую очередь обращать внимание на их содержание. При обучении членов предложений мы сталкиваемся с рядом проблем. Эти проблемы возникают в основном при обучении наречиям места с некоторыми опосредованными дополнениями. Чтобы их отличить, как мы уже упоминали, прежде всего необходимо обратить внимание на их содержание. В косвенных дополнениях важнее предмет, предметное содержание, а в месте-наречиях важнее место, пространственное содержание. При объяснении наречий причины и цели прежде всего необходимо обращать внимание на их содержание, средства выражения, а затем на вопрос. Как известно, существительные, сочетающиеся с, являются средством выражения как стиливо-движительной наречия, так и опосредованной полноты. Если существительное конкретное, то оно является опосредованной завершенностью, если абстрактное, то оно является наречием образа действия. Необходимо донести до учащихся такие важные нюансы, чтобы отличать члены предложения друг от друга.

Summary

Teaching sentence members is one of the most important and important issues of syntax. As mentioned, this subject is taught to students from the third grade. Already in the third grade, students receive superficial information about the secondary members of the sentence, their questions. In the IV class, the information they learn expands even more. When teaching sentence members, it is necessary to pay attention to their content first. We face a number of problems while teaching sentence members. These problems occur mostly when teaching adverbs of place with some mediated complements. In order to distinguish them, as we mentioned, first of all, it is necessary to pay attention to their content. In indirect complements, the object, object content is more important, and in place adverbs, the place, spatial content is more important. When explaining the adverbs of reason and purpose, first of all, it is necessary to pay attention to their content, means of expression, and then to the question. As we know, nouns to be combined with are a means of expression of both style-movement adverbial and mediated completeness. If the noun is concrete, it is a mediated completeness, if it is abstract, it is an adverb of manner-action. It is necessary to convey such important nuances to the students in order to distinguish the members of the sentence from each other.

RƏYÇİ: dos. S.Abbasova